

ЛІТОПИСНЕ “ЛЬТО” ТА ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ МІСТА БОРИСПОЛЯ: ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНИЙ ТА ТОПОНІМІЧНИЙ АСПЕКТИ

В статті проаналізовано історико-археологічні дослідження на території м. Бориспіль та розглянуто проблему локалізації літописного топоніму “Льто”. Зроблено висновок про давньоруське походження назви міста Борисполя

Одним з найдавніших міст Середньої Наддніпрянщини вважається Бориспіль – районний центр Київської області. Адже на території сучасного міста розташовані залишки укріплень давньоруського городища, яке багатьма дослідниками пов’язується зі згадуваним у літописних джерелах географічним об’єктом під назвою Льто. Коротко проаналізуємо ці згадки.

Перша з них датується 1015 р. В ній оповідається про убивство князя Бориса Володимировича людьми його брата Святополка, який пізніше отримав за це прізвисько “Окаянний”. Згідно з літописною оповіддю, коли Борис повертався з походу проти печенігів, йому прийшла звістка про смерть його батька, великого київського князя Володимира Святославича. Надзвичайно засмучений цією звісткою Борис став табором на ночівлю: “и ста на Алтѣ пришедь” (Іпат. літ.)¹; “и ста на Лѣтѣ пришедь” (Лавр. літ.)²; “и пришед ста на Алтѣ” (Новг. перший літ.)³; “и ста на Олтѣ пришед” (Радз. літ.)⁴; “и пришедь ста на Алтѣ” (Никон. літ.)⁵. Туди до нього прийшли вбивці: “послании же придоша на Льто ночью” (Лавр. літ.)⁶; “Послании же приидоша на Алто поле ночью” (Новг. перший літ.)⁷; “Послании ж(е) приидоша ночью на Олтѣ” (Радз. літ.)⁸; “Посланніи же придоша на Алто ноцію” (Никон. літ.)⁹.

Під 1019 р. розповідається про прихід князя Святополка з печенігами з метою повернення собі київського великокняжого престолу. Його супротивник Ярослав Володимирович: “собра

множество вои. и взииде противу ему на Альто. Ирславъ же ста на мѣстѣ. идеже оуби Бориса” (Іпат. літ.)¹⁰; “собра множество вои и взиде противу ему на Лѣто. Ирславъ ста на мѣстѣ идеже оубиша Бориса” (Лавр. літ.)¹¹; “собра множество воя, и изиде противу ему на Олото. Ярославъ ста на мѣсте, идѣже убиша Бориса” (Радз. літ.)¹²; “собра вой множество, и изиде противу ему на Алто, и ста на мѣстѣ, идѣже убиша Бориса” (Никон. літ.)¹³. Війська суперників за київський престол зійшлися в бою: “и покрыша поле Ладское. wobи ѿ множества вои” (Іпат. літ.)¹⁴; “и покрыша по[ле] Летское wobи ѿ множества вои” (Лавр. літ.)¹⁵; “и покрыша поле Лълтеское обои от множества вои” (Радз. літ.)¹⁶; “и покрыша Летское поле обои отъ множества вой” (Никон. літ.)¹⁷.

Наступна згадка цієї місцевості в літописах відноситься до 1068 р., коли на Русь напали половці. Князі Ізяслав, Святослав та Всеволод виступили назустріч: “изиidoша противу имѣ. на Лѣто” (Іпат. літ.)¹⁸; “изиidoша противу имѣ на Лѣто” (Лавр. літ.)¹⁹; “изиidoша противу имѣ на Альто” (Новг. перший літ.)²⁰; “изиidoша противу имѣ на Олто” (Радз. літ.)²¹; “изиidoша противу имѣ на Алто” (Никон. літ.)²².

Під 1072 р. у Новгородському першому літопису є ще одна згадка про Лѣто, в якій оповідається про перенесення мощів князів-страстотерпців: “Пѣренесена быста Бориса и Глѣба съ Лѣта Вышегороду”²³.

Монастир, розташований на Лѣті (Лѣтець), згадується у літописах під 1074 р., коли братія Печерського монастиря не схотіла бачити своїм ігуменом запропонованого їм Феодосієм Іакова-пресвітера, оскільки він не був печерським пострижеником: “бѣ бо Иаковъ. пришелъ съ Летьца” (Іпат. літ.)²⁴; “бѣ бо Иаковъ пришелъ с Летьца” (Лавр. літ.)²⁵; “Бѣ бо Яковъ пришел со Лѣтца” (Радз. літ.)²⁶; “бѣ бо Иаковъ пришелъ со Лтеца” (Никон. літ.)²⁷.

У 1117 р. великий київський князь Володимир Мономах, після виведення із Мінська князя Гліба Всеславича, заклав на р. Альті церкву св. Бориса і Гліба: “Того же лѣта въведе Глѣба из Мѣньска. Володимеръ. и цркъвь заложил на Лѣтѣ мученику” (Іпат. літ.)²⁸; “Володимеръ Всеволодичъ заложил цркъвь каменю стою мученику” (Лавр. літ.)²⁹; “Володимеръ Всеволодич заложил ц(е)р(ко)вь с(вя)тую м(у)ч(е)н(и)ку” (Радз. літ.)³⁰; “Того же лѣта

Владимерь Всеволодичь заложи церковь камену на Алтѣ святыхъ мученикъ Бориса и Глѣба” (Никон. літ.)³¹.

Повідомлення про смерть Володимира Мономаха у Лаврентіївському та Никонівському літописах (1125 р.) містить аж дві згадки про Лѣто: “Престависа бл̄говѣрнии и великий князь Русский Володимеръ ... велику же вѣру стажа к Бӯ и сродникама своима к ст̄ыма мчнкама Борису и Глѣбу тѣм и церковь прекрасну созда на Лѣтѣ во има єю идеже ст̄а Бориса кровь прольана бѣ ... престависа на Лѣтѣ оу милоє цр̄кве юже созда потщанье многы” (Лавр. літ.)³²; “Преставися благовѣрный великий князь Володимеръ Манамахъ, сынъ Всеволожъ ... И вѣру велію стяжа къ сродникомъ своимъ, къ святымъ мученикомъ Роману и Давыду, и церковь прекрасну созда, на Алтѣ, во имя ихъ, идѣже святого Бориса кровь проліана бысть ... Престави же ся на Алтѣ у любимыа его церкви, юже самъ создалъ потщаніємъ многимъ” (Никон. літ.)³³.

Наступна згадка про Лѣто у літописі відноситься до 1147 р., коли князь Ізяслав Мстиславич відвідав це місце, очевидно, 5 вересня (в день убивства Гліба Володимировича), по дорозі на Чернігів: “свькоупи множество вои. и поиде иде. же на Лѣто” (Іпат. літ.)³⁴.

Майже через два роки по тому, у серпні 1149 р., в літопису знову згадується Лѣто у зв’язку з протистоянням між Ізяславом Мстиславичем та Юрієм Володимировичем (Долгоруким) під Переяславлем. Війська Ізяслава Мстиславича та його союзників, рухаючись назустріч Юрію, перейшли Дніпро коло Вітечева: “и тако оудумавша тоу перебрѣдоста Днѣпръ. и ѿтуда поидоста во Лѣто” (Іпат. літ.)³⁵. Після цього, отримавши звістку про те, що війська Юрія вже переїхали Стряків і йдуть до Переяславля, Ізяслав та Ростислав приготували до бою свої полки й теж швидко пішли до міста: “Изаславъ же и Ростиславъ пришедша к Переяславлю. и переѣхавше Лѣтицю. поидоста за городъ полкы. своими” (Іпат. літ.)³⁶.

Ще кілька згадок цього досить часто згадуваного в літописах топоніма відносяться до липня 1151 р., коли Ізяслав Мстиславич виганяв з Переяславля Юрія Долгорукого, який намагався там відсидітись до кращих часів. Не маючи нізвідки допомоги, Юрій був змушений цілувати хреста Ізяславу Мстиславичу та В’ячеславу Володимировичу, що повернеться в Суздаль, але затримався в

Пераяславлі: “И приспѣвшю празнику с(вя)тую м(у)ч(ени)ку, иде Гургии на Олтѣ с детми своими” (Радз. літ.)³⁷; “и иде на Алто: приспѣ бо тогда празникъ святыхъ страсотерпецъ Бориса и Глѣба ... Князь же Андрѣй Юрьевичъ Боголюбивый ото Алта иде къ Суждалю ... князь же Юрьи Долгорукій ото Алта возьвратися паки въ Переаславль и з дѣтми своими” (Никон. літ.)³⁸.

У січні 1153 р. Ізяслав Мстиславич разом з В'ячеславом Володимировичем вирушили в похід на Новгород-Сіверський, на Святослава Ольговича та Василька Юрійовича. По дорозі вони традиційно відвідали Лѣто: “и какоже стаѣта на Лѣтѣ” (Іпат. літ.)³⁹.

Остання літописна згадка про Лѣтську божницю (а разом з нею й про цю місцевість) відноситься до грудня 1154 р. В цей час, після смерті великого київського князя Ізяслава Мстиславича, до Переаяславля прийшов Гліб Юрійович з половцями: “тогда же много зла створиша Половци ѡколо Переаяславля пожгоша бо села вса ии Лѣтскую божницю стою мѣнку зажгоша” (Лавр. літ.)⁴⁰; “Того же лѣта паки придоша Половци, и много зла сотвориша около Переаяславля, власти и села пожгоша, и монастырь Рожество пречистыа Богородици, и монастырь святыхъ мученикъ Бориса и Глѣба, и монастырь святаго Саввы и Лѣтскую божницу, въ ней же множество богатства, все разграбиша и пожгоша, а люди въ плѣнь поведоша” (Никон. літ.)⁴¹.

Як бачимо, місцевість, що називалась “Лѣто”, була надзвичайно популярною серед руських князів, а її відвідування було, очевидно, одним з обов'язків кожного правовірного князя-християнина, особливо, якщо він збирався у складну й небезпечну дорогу чи військовий похід.

Спроби локалізації цієї місцевості здійснювали майже всі дослідники, що займались вивченням літописів та історико-топографічним аналізом згадуваних у них топонімів. Однак на початковому етапі вивчення літописів такі локалізації, що часто ґрунтувалися лише на вивченні військово-топографічних карт, були надзвичайно умовними. Наприклад, М.С. Арцибашев так визначав місце вбивства князя Бориса: “Ріка Альта Полтавської губернії Переаяславського повіту”⁴². Втім, вже починаючи з М.О. Максимовича подібні підходи було облишено. У 40-60-х рр. ХІХ ст. він виступив з цілою низкою наукових та науково-популярних публікацій з історії Переаяславщини, які, як

правило, ґрунтувались на особистому знайомстві автора з даною територією, розвідковим обстеженням певних місцевостей, про які йшла мова в літописах. В статті “Сказание о празднике св. Бориса под Переяславом” М.О. Максимович чітко локалізує місце вбивства Бориса в с. Борисівка (Кондоїдовка) неподалік від Переяслава, наводячи низку важливих, на його думку, аргументів. В цьому питанні він іде за церковною традицією, заведеною, очевидно, монахами Межигірського монастиря, яким з 1660 р. належав відрізок берега р. Альти в цьому місці. В тому ж році вони отримали грамоту від царя Олексія Михайловича на заснування монастиря “на крові святого страсотерпця Бориса”, однак, з невідомих причин його засновано не було. На місці вірогідного вбивства Бориса 2 травня 1664 р. переяславським протопопом Григорієм Бутовичем та стрілецьким головою Селиваном Кириловичем Білим було встановлено великого кам’яного хреста, якого зробив, як свідчить напис на ньому, “Харко Безпалчий мелник ис товарищем своим Мартиномъ”. З часом над цим хрестом було поставлено невелику дерев’яну капличку. Після ліквідації Межигірського монастиря дану традицію було підхоплено власне переяславським духовенством⁴³.

Дослідники першої половини ХІХ ст., які бували на Переяславщині, як правило, обов’язково відвідували вірогідне місце загибелі князя Бориса й часто описували його, а інколи навіть пробували здійснити його поверхове археологічне обстеження. Так, після однієї такої подорожі до Переяслава студент Харківського університету О. Левшин зазначив у своїх нотатках: “Якби всі перекази, що переходять з роду в рід, зберігались між місцевими жителями, якби малоросіяни більше цікавились цим, то урочища, могили й горби, яких тут незчисленна кількість, могли б відкрити нам невичерпні джерела для історичних розшуків...”⁴⁴. За допомогою місцевого переяславського краєзнавця Я.І. Благодарова він спробував знайти залишки давніх будівель поряд з кам’яним хрестом на березі р. Альти й навіть провів невеликі археологічні дослідження, виявивши під водою неподалік від берега залишки, на його думку, фундаментів церкви та палацу⁴⁵.

Через десять років по тому П. Свін’їн – член “Товариства історії і старожитностей російських” при Імператорському Московському

університеті, здійснюючи археологічну мандрівку в 1825 р., за допомогою все того ж “любителя вітчизняних старожитностей і соревнователя Історичного товариства” Я. Благодарова оглянув кам’яний хрест на березі р. Альти й залишки цегли навколо каплиці, які вважав залишками Мономахової церкви⁴⁶. Обстежував дане місце й відомий етнограф В.В. Пассек, який у 1837 р. вивчав переяславські старожитності й також відзначав наявність якогось каміння, розкиданого навколо дерев’яної каплиці, та нерівність поверхні, що, можливо, вказувала на існування тут колись будівель чи споруд⁴⁷.

У кінці 1845 – на початку 1846 рр., під час подорожі по Україні за дорученням Київської Археографічної комісії, здійснив поїздку на Переяславщину Т.Г. Шевченко. Її результати відобразились в археологічних нотатках та малюнках Тараса Шевченка, серед яких привертає увагу й малюнок та опис хреста з Борисівки: “На місці, де за переказом вбито князя Бориса, нещодавно збудовано церкву ... в ній стоїть біля іконостасу величиною в три аршина сірого граніту хрест з висіченим написом...”⁴⁸. Т. Шевченко високо оцінив Переяславщину в археологічному відношенні: “Переяслав та його околиці були б надзвичайно цікаві своїми укріпленнями та курганами, але про них збереглись лише назви і майже ніяких переказів у народі”⁴⁹.

В середині ХІХ ст. обстеження пам’яток старовини Переяслава провели співробітники Музею старожитностей при Київському університеті св. Володимира. Цей археологічний музей, який було відкрито 7 березня 1835 р. Комітетом по відшукуванню старожитностей, надовго став провідним центром археологічних досліджень на території України. Результати розвідок співробітників музею в Переяславі – акварельні зображення різних пам’яток (в тому числі й кам’яного хреста на березі р. Альти в с. Борисівка) та план валів міста – зберігаються зараз у науковому архіві ІА НАН України (фонд ПМК).

Однак уже в 70-х рр. ХІХ ст. з’являються публікації, в яких паралельно із загальноприйнятою “переяславською” версією місця загибелі князя Бориса виникає ще й “бориспільський” слід. Свідченням цього є праця А.В. Богдановича “Сборник сведений о Полтавской губернии”. В ній автор спочатку розповідає про кам’яного хреста на місці загибелі Бориса, за три версти від

Перяслава, а потім коротко згадує Баришівку та Бориспіль. Назви обох він виводить саме від імені князя Бориса. За народними переказами в Баришівці був хутір цього князя, а Бориспіль, відомий, на думку автора, в літописах під іменем Баруч, отримав свою нову назву тому, що послані Святополком варяги зустріли тут пораненого, але ще живого, Бориса й добили його⁵⁰. В даному випадку слід мати на увазі, що не тільки з Борисполем народні перекази пов'язували місце, де його остаточно добили варяги. О.О.Шахматов, що присвятив “Сказанню про Бориса та Гліба” спеціальний розділ у своїй великій праці, називає ще й урочище Дорогожичі, на шляху з Києва до Вишгорода⁵¹.

Згідно з народними переказами, князь Борис Володимирович мав пряме відношення ще до деяких місцевостей на Переяславщині, наприклад, до околиць с. Студеники. На південь від цього села розташоване урочище “Борисове стійло” з криницею біля озера Табур⁵². Згідно з місцевими переказами, записаними у 70-х рр. XIX ст., саме біля цієї криниці мав стоянку князь Борис Володимирович перед своєю загибеллю. У 60-х рр. XIX ст. священник Покровської церкви с. Студеники Петро Марченко отримав дозвіл проводити щорічно 1 серпня хресний хід до цієї криниці в ур. Табур⁵³. Під час діалектологічних експедицій, що проводились на Переяславщині у кінці 40-х – на початку 50-х рр. XX ст., мовознавець В.М. Брахнов записав у с. Студеники місцеву легенду, згідно з якою на березі невеликого болота (колишнього озера) Табур знаходилась стоянка Святополка, який гнався за братом Борисом до Переяслава⁵⁴.

Хоч зв'язок названого урочища з Борисом Володимировичем чи Святополком носить явно народноетимологічний характер, все ж він має під собою й певне підґрунтя. Справа в тому, що названа місцевість на південь від с. Студеники біля озера Табур є місцем, де від давнього магістрального Басанського шляху відгалужувався шлях на Переяславль. Цим шляхом йшов, наприклад, Юрій Долгорукий, коли у серпні 1149 р. разом з коаліцією чернігівських князів та половцями рухався з верхів'я р. Супій до Переяславля на Ізяслава Мстиславича⁵⁵. Це був найкоротший і найзручніший шлях на Переяславль від Супою. Крім того, археологічними розвідками 80-х рр. XX ст. саме в названому місці було виявлено залишки значного (площа близько 2,5 га) давньоруського селища

ХІ – першої половини ХІІІ ст., тобто, його виникнення синхронне часу загибелі князя Бориса⁵⁶.

Документи Держархіву Полтавської області свідчать, яке важливе значення надавалось ще й у кінці 90-х рр. ХІХ ст. місцю загибелі князя Бориса в с. Борисівка під Переяславом. Так, в указі Полтавської духовної консисторії Переяславському архіерейському дому від 3 вересня 1897 р. зазначалось: “Полтавская Духовная Консистория, в дополнение к рапорту Управления Переяславскаго Архиерейскаго дома от 23 августа сего года за №26, предписывает донести оной: а) в каком разстоянии от Борисовской церкви источник – место где по преданию был убит князь Борис и обозначено ли это место какою либо оградой или памятником, в каком состоянии Борисовская церковь, каменная ли она или деревянная; в) кто постоянно живет при Борисовской церкви и какия там кроме храма строения; г) какая годовая доходность Борисовской церкви; д) удобная ли дорога ведет от Переяславскаго Архиерейскаго Дома к Борисовской церкви; е) есть ли планы генеральнаго межевания на земли, пожертвованныя в 1881 году диаконом Романовским, 7 десятин и в 1882 году священником Лукою Сечиным 3 1/2 десятин, а также крепостные акты; ж) почему ежедневно не совершается Богослужение в Борисовской церкви. А также прислать опись Переяславскаго Архиерейскаго Дома и план местности где стоит Борисовская церковь и окружающей местности с показанием источника – места где убит князь Борис”⁵⁷.

Несподіваний спалах зацікавлення Полтавської духовної консисторії місцем загибелі князя Бориса в 1897 р., очевидно, слід розуміти як реакцію на публікацію голови Переяславського повітового земства А.В. Стороженка в “Киевской старине” – “К истории местечка Борисполя Полтавской губернии” – яка вийшла друком у березневому номері цього ж року⁵⁸. В цій статті, як і в надрукованих у 1900 р. “Очерках Переяславской старины”, А.В. Стороженко локалізував місце загибелі князя Бориса на території м. Борисполя, заперечуючи, таким чином, переяславську церковну традицію⁵⁹.

Названий дослідник аргументував свою локалізацію нововиявленим документом із зібрання актів Київської Археографічної Комісії – витягом з книг земських воєводства

Кийвського від 30 червня 1629 р., в якому вміщено скаргу монахів Кийвського Пустинно-Микільського монастиря на захоплення їх землі Станіславом Жолкевським. В цьому документі вказується, що “въ окопе албо въ вале Полукнязскомъ, въ которомъ и церковь спустошоная на крве, где княжати руского, именемъ Бориса Володимировича, забито, змурованая и до сего часу стоитъ ... коло того валу, церкве и дворца, черезъ себе збудованое местечко осадиль и Барышполемъ назваль. А кгда поводове, фолгуючы, и през убозство свое, съ потугою о то с нимъ до права се не вдали, теды онъ, а по немъ вже и вы, скоро се местечко тое Барышъполь, албо Полукнязовьсчина, уфундовало, подданымъ его слобожаномъ тымъ, поля, дубровы Полукнязевские, Княжицкие, поводовъ, робити, пустошити и поседати розказали, а потомъ и далей, под самыя преречоныя села Княжича, в кгрунты церковныя вдираючысе, слободы, футоры, албо села – на некоторыхъ месцахъ поосаживали, меновите: на кгрунте Княжецкомъ, на селищу Трыбуховѣ, надъ рекою Старыцею, село Трыбуховъ назвавши, которою слободою и тые два урочищи: Городчане и Ивановичи – посягнули; другое село, на урочищу Дудоркове, Дудорковомъ тежъ назвавши, и къ тому Дудоркову селище Ладыжичи осягнули”⁶⁰.

А.В. Стороженко співставив даний документ з кількома іншими, відомими раніше документальними джерелами, що стосуються цієї місцевості. Мова йде про купчу на “землю Полукнязевскую” від 13 серпня 1508 р., опубліковану в “Актах Южной и Западной России” (т.1, СПб., 1863, с.36), свідчення Павла Алепського, який відвідав Бориспіль у 1655 р. по дорозі з Києва в Чигирин, а також записки домініканця Петра Розвидовського про будівництво католицького костюлу в Києві близько 1640 р., надруковані в “Monumenta Poloniae historica” (t.IV, Lwow, 1884, s.857)⁶¹. Проаналізувавши названі джерела, А.В. Стороженко прийшов до кількох важливих аргументованих висновків. Перш за все, він зробив висновок, що збудована Володимиром Мономахом церква св. мучеників Бориса і Гліба (вона ж Летська божниця) у напівзруйнованому стані знаходилась всередині давнього Бориспільського городища (на території м. Бориспіль) до кінця 30-х рр. XVII ст., коли її було розібрано монахи-домініканцями, а плінфу та інші будівельні матеріали використано

для побудови костюлу в Києві (на Подолі). Коронний канцлер Станіслав Жолкевський на початку XVII ст. захопив названу місцевість (“землю Полукнязевскую”), що належала з 1508 р. Київському Пустинно-Микільському монастирю й заснував на місці городища містечко Бориспіль (Барішполь). На думку А.В. Стороженка, літописне Лѣто – це назва Бориспільського земляного городища, утворена від назви прилеглого до нього болота, яке називалось Лѣто й з якого починалась невелика р. Альта, що в давньоруський час носила також назву Ільтиця. Літописне Лѣто, на думку А.В. Стороженка, було також місцем першої зупинки, де зупинялись на нічліг всі, хто рухався з Києва у бік Переяслава і навпаки. Уже в 60-х рр. XVII ст. межигірські монахи, а за ними й переяславське духовенство, не знаючи про існування до 1640 р. в Борисполі залишків давньоруської церкви, пов’язали місце загибелі князя Бориса з берегом р. Альти під Переяславом⁶².

Ще один цікавий документ, який, за свідченням А.В. Стороженка, зберігався в бібліотеці Київської духовної академії серед паперів Київського Пустинно-Микільського монастиря, також містить в собі інформацію з даної проблеми. В цьому документі, датованому 15 березня 1603 р., вказано, що “будучы посесором тоє маєтности Иваньковское и менечы собѣ наданое од Его Королевское Милости именьє Барышполе, и до маєтности, и до кгрунту манастыра светого Николы Пустынского, называемое земли Полукняжеское, на которой земли церковь старожитная мурованая светыхъ мучениковъ Борыса и Глеба стоит ...в тих часех новосельхъ слободъ, умыслне хотечи власность манастырскую безправне собѣ привлащити и с тых слободъ новыхъ людей з осадами и з будованьями в року прошлом шестсот второмъ уже ув осене передь зимою килка десят халуп припровадивъши, на кгрунте Полукнязевском, на земли церковной, подле самое мурованое церкви, слободу-местечко осадил ...”⁶³.

Аргументована точка зору А.В. Стороженка вже на початку XX ст. знайшла підтримку серед науковців (М.С. Грушевський, В.Г. Ляскоронський, В.С. Іконников та ін.)⁶⁴. Однак, О.О. Шахматов сумнівався в тому, що Летську божницю було збудовано на місці загибелі Бориса. На його думку, її могло бути зведено на місці давнішої каплиці, церкви чи монастиря, поставлених на

Летському полі – місці остаточної перемоги Ярослава Мудрого над Святополком⁶⁵. М.О. Макаренко зазначав з посиланням на П. Свінїна, що і в с. Борисівка під Переяславом поруч із кам'яним хрестом теж є залишки якоїсь давньої будівлі⁶⁶. Ще далі пішов археолог Р.О. Юра, якому під час проведення в Переяславі-Хмельницькому досліджень у 1965 р. стало відомо, що на кладовищі в с. Борисівка під Переяславом були, начебто, виявлені залишки кам'яної стіни давньоруського часу. Р.О. Юра побував на цьому кладовищі й виявив там три великих камені пісковика, на яких збереглися сліди цем'янки. Розвідкова траншея (5x1 м), закладена за 6 м від вказаного місця, ніяких залишків чи матеріалів XI-XIII ст. не дала. Р.О. Юра висловив думку, що виявлення решток давніх фундаментів поблизу Борисоглібської церкви XIX ст. на березі р. Альти було б остаточним підтвердженням істинності переяславської церковної традиції, яка пов'язує з цим місцем убивство князя Бориса Володимировича (1015 р.), і що ці залишки є рештками “Альтської божниці” Володимира Мономаха 1117 р.⁶⁷.

Внести певну ясність у дану проблему дійсно могли б свідчення археологічних джерел. Без їх широкого використання на сучасному етапі взагалі не можна вирішувати будь-які питання історії міст Русі.

В археологічному відношенні територія сучасного м. Бориспіль досліджувалась недостатньо ґрунтовно. Її археологічне вивчення було започатковане у 20-х рр. XX ст. Всеукраїнським Археологічним Комітетом (ВУАК), хоч повідомлення про окремі археологічні знахідки в даній місцевості з'являлися у наукових публікаціях та періодиці ще у XIX ст. Так, наприклад, уже в 1816 р. з'явилась замітка А. Восейкова в журналі “Вестник Европы”, в якій було опубліковано випадково знайдену близько 1815 р. на селянському городі в давньому селі Бориспіль срібну монету – срібник Володимира Святославича III-го типу (за класифікацією М.П. Сотникової та І.Г. Спаського)⁶⁸. Цікаво, що вже згадуваний вище П. Свінїн, здійснюючи свою археологічну мандрівку в 1825 р., записав: “на станції Борисополь показували мені те місце, де знайдені були одним селянином років 15 тому назад дві дорогоцінні монети з написом: з однієї сторони Владимиръ на столе; а з іншої – а се его сребро”. При цьому він зазначив, що одну

з цих монет тепер придбало Історичне товариство⁶⁹. Очевидно, що мова йде саме про опублікований А.Восейковим срібник.

У згаданій вище праці А.В.Богдановича повідомлялось про знахідку залишків фундаментів з дикого каменю при побудові церкви Бориса та Гліба у Борисполі⁷⁰. Очевидно, ці ж самі фундаменти, з посиланням на працю А.В. Стороженка “Очерки Переяславской старины”, мав на увазі й М.С. Грушевський⁷¹.

Полтавський краєзнавець Л.В.Падалка, посилаючись на праці М.О.Максимовича та В.Г.Ляскоронського, описував Бориспільське городище як земляні споруди невизначеного характеру й невідомого часу⁷².

У збірнику топографічних свідчень, зібраних, в основному, за повідомленнями місцевих кореспондентів, М.О.Макаренко дав короткий опис Бориспільського городища: “Вал всередині м. Борисполя, довжиною 250, шириною 250 і в окружності 1000 сажнів, кругоподібний; на рівному місці; зовнішні укріплення рови з заходу, півдня і сходу, довжина валу 1000 сажнів; входи з усіх сторін; частково зруйнований добуванням глини й піску. За народними переказами цей вал споруджено від набігів ворогів. Про знахідки й розкопки нічого невідомо”⁷³.

У 1925 р. археологами ВУАК було здійснено археологічні розвідки та розкопки на території м. Бориспіль. Їх проводила спеціальна “Баришпільська комісія”, за підтримки місцевого виконкому та Міжспілкового Профоб’єднання. Археологічні розкопки проводила В.Козловська, історично-топографічні розшуки – проф. В.Ляскоронський, історично-побутові дослідження – співробітник УАН М.Ткаченко, розвідкові розкопки на валах Бориспільського городища – проф. В.Данилевич⁷⁴. Як зазначала В.Козловська, “розкопки, що переведено 16/IX – 26/IX р. 1925, мали на меті встановити центр оселі князівських часів у м. Баришполі, і тому мали характер розвідки. Для розкопів було обрано місце, прилеглі до найстарішої церкви м. Баришполя – Борисо-Глібської”. В чотирьох траншеях, закладених уподовж Михайлівського провулка, сусіднього з Борисоглібською церквою XIX ст., було виявлено матеріали XVII-XVIII ст., а також матеріали давньоруського часу (уламки шиферу – пірофілітового сланцю, кераміку, шиферні пряслиця тощо). Крім того, в одній з траншей було зафіксовано сліди пожежі й залишки фундаменту споруди,

складеної з великих каменів червоного пісковика. Однак невеликі об'єми досліджень не дозволили визначити план і характер цієї будівлі⁷⁵.

У 1950 р. київська експедиція ПМК АН СРСР за участі Державного Ермітажу, під керівництвом археолога-архітектора М.К. Каргера здійснила розвідкові розкопки на території м. Бориспіль. В першу чергу було досліджено залишки виявленої у 1925 р. культової споруди – Летської божниці. Матеріали, знайдені у процесі розкопок, свідчили про наявність у цьому місці залишків повністю знищеної культової споруди, від якої залишились лише частини фундаментних ровів та численні фрагменти різноманітних будівельних матеріалів давньоруського часу. На південь від руїн храму розвідковими розкопками було виявлено залишки глибокого рову. Ніяких слідів житлових чи господарських споруд знайти не вдалося⁷⁶.

Періодично розвідкові дослідження на території міста Бориспіль на місцях будівельних та земляних робіт у 70-90-х рр. ХХ ст. проводили співробітники Бориспільського краєзнавчого музею під керівництвом В.І. Йови⁷⁷.

Невеликі археологічні дослідження в цьому місті було проведено також співробітниками Інституту археології НАН України в 2006-2007 рр. Необхідність проведення археологічних досліджень в даному місці була викликана запланованим на території м. Борисполя будівництвом культової споруди – церкви св. Іллі, що вимагало здійснення наукової експертизи земельної ділянки площею 0,0772 га по вул. Нижній Вал 1А. Експертиза мала з'ясувати наявність чи відсутність археологічного культурного шару (в першу чергу – давньоруського часу), встановити площу його розповсюдження, культурно-хронологічну приналежність, а також наявність чи відсутність залишків оборонних укріплень давньоруського городища, на можливість виявлення яких вказувала назва вулиці – Нижній Вал.

Експертизу було розпочато у квітні 2006 р. науковими співробітниками ІА НАН України А. Петраускасом, В. Непомнящих, О. Ковалем. В результаті шурфування було виявлено лише дрібні фрагменти гончарної кераміки ХVI-ХVII ст. та численні кістки тварин. Авторами досліджень було зроблено висновок: зважаючи на наявність археологічних

матеріалів XVI-XVII ст., можливість розташування в межах літописного давньоруського міста Лыто, знаходження в безпосередній близькості від виявлених М.К. Каргером залишків кам'яної монументальної споруди давньоруського часу, необхідне проведення суцільного археологічного обстеження вказаної ділянки.

Для проведення на місці побудови храму св. Іллі подальших досліджень було створено Бориспільську археологічну експедицію ІА НАН України (керівник – О.В. Колибенко), яка у липні 2007 р. здійснила науково-рятивні археологічні розкопки.

Ділянка, що підлягала дослідженню, має підтрапецієвидну форму (розміри: 32,91x10,59x33,24x7,34x30,80 м). В центрі цієї ділянки, де заплановане будівництво Свято-Іллінської церкви, було закладено три шурфи (розміром 2x2 м), якими було охоплено всю площу майбутньої забудови. В результаті досліджень у всіх трьох шурфах було зафіксовано однакову стратиграфію нашарувань. До глибини 0,8-1,0 м (в різних шурфах) йшов суцільний шар будівельного та побутового сміття XIX-XX ст. На гл. 1,0-1,20 м у всіх трьох шурфах зафіксовано шар ґрунту зі значною часткою попелу, який свідчить про пожежу. Цей шар містить велику кількість кераміки XVIII ст., хоч зустрічається й кераміка та інші матеріали XIX – початку XX ст. На гл. 1,20-1,60 м знаходиться перемішаний шар ґрунту, що містить уламки кераміки та інші масові матеріали починаючи від 2-ї пол. XVII й до початку XX ст. На гл. 1,6-1,8 м йде надзвичайно насичений вологою передматериковий шар, що теж містить певну кількість кераміки, переважно 2-ї пол. XVII-XVIII ст., хоч у перекопах зустрічається й кераміка та інші матеріали пізнішого часу (XIX – початку XX ст.). Материк знаходиться на гл. 1,8-2,0 м.

В результаті досліджень було зроблено висновок, що характер виявлених під час розкопок матеріалів та стратиграфія культурних нашарувань дозволяють стверджувати: місце досліджень не було заселеним у давньоруський час, тобто знаходилося за межами заселеної й укріпленої валами території давньоруського міста (городища). Виявлені у всіх шурфах матеріали мають випадковий характер, культурні нашарування перемішані, комплекс склався не у результаті постійного проживання тут населення. Очевидно, це сміттєві викиди населення, що проживало неподалік у 2-й

пол. XVII – на поч. XX ст. Сильна вологість місця досліджень, його низинний характер підтверджують повідомлення місцевих мешканців про існування тут у попередні часи залишків невеликого водного об'єкта. Спогади старожилів також підтвердили, що місце досліджень розташовується поряд з територією, де до 60-70-х рр. XX ст. зберігались незначні залишки укріплень (валів) давньоруського городища.

Бориспільське городище згадується у всіх каталогах й археологічних картах давньоруських пам'яток Середньої Наддніпрянщини та окремих історико-археологічних дослідженнях, що були опубліковані протягом 60-90-х рр. XX ст.⁷⁸ Але більшість дослідників обходять питання давньоруської назви цього об'єкта, хоч, начебто, літописні джерела нам її й донесли. Так, відомий з літописів топонім “Льто” вважав назвою давньоруського Бориспільського городища А.В. Стороженко⁷⁹.

Автор значної праці “История Переяславльської земли с древнейших времен до половины XIII столетия” В.Г. Ляскоронський позначив дану місцевість на карті-додатку до своєї роботи як “місце вбивства князя Бориса”, пославшись у тексті на вищеназвану публікацію А.В. Стороженка⁸⁰.

Б.О. Рибаків, проаналізувавши надзвичайно цікаве джерело середини XII ст. – фрагменти географічної праці видатного арабського вченого Ал-Ідрісі “Нузхат ал-муштак фі іхтірак ал-афак” – висловив думку, що, можливо, згадане у Ал-Ідрісі місто під назвою Березула, розташоване на сухопутному шляху між точно ідентифікованими Києвом (Кав) та Переяславом (Берицлав) – це сучасний Бориспіль, тобто, давньоруське Льто: “Якщо припустити, що назва Борисов, чи Борисово, могла передувати Борисполю XVII ст., то можливо, дане місце у Ідрісі можна розуміти таким чином: “від Борисова на Альті вниз за течією ріки до Переяславля – 1 день шляху”. Відстань ця (48 км) дійсно дуже точно співпадає з 25 арабськими милями (49,3 км), що відповідають одному дню шляху”⁸¹. Разом з тим, в основному тексті своєї статті Б.О. Рибаків засумнівався у своїй гіпотезі й висловив думку про те, що Ал-Ідрісі назвав Переяславль двома різними назвами – Березула та Берицлав, оскільки отримав дані про маршрути по Дніпру від різних інформаторів⁸².

М.П. Кучера, що присвятив спеціальну статтю давньоруським

городищам, розташованим у західній частині Переяславщини, визначив городище на території сучасного Борисполя як “укріплений населений пункт”, який був продовженням середньої (альтської) лінії укріплень⁸³.

Як два різних топонімічних об’єкти подає Лъто у “Етимологічному словнику літописних географічних назв Південної Русі” О.С. Стрижак. Він розглядає цей топонім як поселення, що виникло навколо церкви, присвяченої Борису та Глібу, а також як поле (Летське) й болото, назва якого є дуже давньою, й пов’язана з праїндоевропейським *ele – “текти; пливти, лити”⁸⁴.

Однозначно трактує Лъто як “укріплене містечко на місці сучасного Борисполя, що отримало свою назву від однойменного гідроніма Лъта (Альта)” М.М. Корінний⁸⁵. Цю думку розвиває далі Ю.Ю. Моргунов. Зазначивши, що в літературі під Лъто розуміють як правило урочище чи літописне місто (поза процесом його розвитку), він висловлює думку, що поселення на місці Борисполя виникло значно раніше від 1117 р. – часу побудови Володимиром Мономахом церкви (Алтської божниці). Характер експлуатації давнього шляху, на якому Лъто відстояло за денний перехід від Києва; розташування Летського поля на найбільш ранньому шляху кочовиків на Київ й та легкість, з якою навіть невеликий форпост на узліссі міг контролювати проходження військ, дозволили Ю.Ю. Моргуну датувати появу в цьому місці укріпленого населеного пункту (городища) ще на межі X-XI ст.⁸⁶.

Однак, на нашу думку, наявні джерела не дають підстав для таких категоричних тверджень. Аналіз наведених на початку статті 17-ти літописних згадок про Лъто та похідних від нього топонімів показує, що лише у статті 1149 р. мова йде про ойконім, тобто, населений пункт, очевидно, укріплене поселення (городище): “и тако оудумавша тоу перебредоста Днѣпръ. и ѿтуду пойдоста во Лто” (Іпат. літ.)⁸⁷. В усіх інших випадках в літописах явно згадується не поселення, а урочище Лъто. Про це свідчить вживання виразу “на Лъто”, “на Лѣтъ”, “на Алто”. Назва урочища походить від гідроніма – назви розташованого поряд з урочищем болота Лъто, з якого брала свій початок ріка Лътиця, згадана у літописах під тим же 1149 р.: “Изаславъ же

и Ростиславъ пришедша к Переяславлю. и переѣхавше Лтицю. поидоста за городъ полкы. своими” (Іпат. літ.)⁸⁸. Саме форми Лтиця, Љтиця, Љьтиця є традиційними й загальноновживаними для Переяславщини назвами р. Альти⁸⁹. Точка зору О.С. Стрижака, що згаданий у літописах під 1074 р. “Љтьць” також є однією з форм назви “Љтиця” чи “Альта”, є помилковою⁹⁰. “Љтьць” чи “Љтець” – це назва чоловічого монастиря, з якого прийшов до Печерського монастиря Іаков-пресвітер. Як свідчить ця згадка, монастир св. Бориса та Гліба існував на Љті (місці загибелі князя Бориса) уже до 70-х рр. XI ст., тобто, задовго до побудови Володимиром Мономахом кам’яної церкви (Летської божниці) на цьому місці. Очевидно, заснування цього монастиря відбулося ще за князювання Ярослава Мудрого, коли почав формуватися культ князів-страстотерпців і відбулася їх канонізація. На думку О. Прицака, це могло статися близько 1020 р.⁹¹.

Поле, яке прилягало до урочища Љто, здавна називалось Летським. Ю.Ю. Моргунов правильно зазначає, що за ґрунтовими картами Летське поле чітко реконструюється як степовий клин між лісами від Љто до Переяславля⁹². Дійсно, ще навіть у XVII ст., як свідчать картографічні матеріали (наприклад, карта Г.Л. де Боплана), заплава Дніпра від Києва й до пониззя Трубежу була вкрита дрімучим лісом. Саме через цей ліс цілий світловий день (від Києва до Љто) рухались на конях 12 варягів на чолі з Еймундом, щоб убити князя Буріцлава (Бориса): “Уже надвечір вони виїхали з лісу й зупинилися біля великого й розлогого дуба, що стояв посеред прегарної й широкої рівнини.

“Зупинімося, – сказав король Еймунд. – Мені повідомили, що саме тут король Буріцлав має намір поставити цієї ночі своє шатро”.

Вони оглянули місцевість навколо дерева й перетнули широку рівнину, роздивляючись, де найкраща місцина для того шатра”⁹³. Ця рівнина, згадана у “Таттрі про Еймунда, сина Грінґа” з “Саґ про королів Норвегії”, і є літописним Летським полем. Фактично це ділянка другої надзаплавної тераси Дніпра, обмежена з усіх сторін лісовими масивами, болотами та болотистими заплавами рр. Альти й Дніпра. Це поле добре маркується численними курганами скіфського часу, розташованими в околицях сучасного Борисполя⁹⁴.

Отже, як свідчить вищенаведене фольклорне джерело, яке досить точно передає відомі з літопису обставини убивства найманцями-варягами князя Бориса, на момент цього вбивства ніякого укріпленого населеного пункту на місці сучасного Борисполя, очевидно, не було. Саме цим можна пояснити легкість, з якою варяги здійснили це вбивство, а також відсутність будь-яких свідків цієї події, яка призвела до появи перших власне руських святих. Виникнення цього укріпленого населеного пункту, тобто, зведення якихось укріплень, слід пов'язувати з заснуванням монастиря св. Бориса та Гліба, яке відбулося, очевидно, відразу після канонізації братів, тобто, близько 1020 р., або в наступні роки.

Летське поле, на краю якого виник цей монастир, очевидно, дуже швидко отримало в народі назву “Борисове поле”, оскільки сюди щорічно 24 липня збиралась величезна кількість богомольців з усіх частин Русі протягом усього давньоруського періоду її історії. У формі “Борисполе” даний мікротопонім згадується як назва незаселеного урочища в документах варшавського сейму під 1590 р.⁹⁵. Засноване у 1602 р. на місці давньоруського городища містечко отримало назву Борисполе (народноетимологізоване Баришполе, Баришполь), так само як від назв урочищ отримали свої назви засновані у той же час села Требухів та Дударків⁹⁶.

Оскільки, як видно з опублікованих А.В. Стороженком документів, у XVI-XVII ст. місцевість навколо городища (частина літописного Летського поля) називалась “кгрунт Полукнязевский”, “земля Полукняжеская”, а “местечко тое Барышъполь, або Полукнязовъсчина” отримало свою назву від урочища (городища) Борисполе (Баришполе), це дає підстави повернутись до висловленої Б.О. Рибаківим гіпотези про давньоруську назву цього городища. Не засвідчений в давньоруських літописах топонім “Борисполе” (Баришполе), на нашу думку, зберігся у вже згаданому вище іноземному джерелі середини XII ст. – праці Ал-Ідрісі “Нузхат ал-муштак фі іхтірак ал-афак”. У 5-й секції 6-го клімату цього географічного твору наведені маршрути купецьких караванів по Дніпру: “Що стосується країни ар-Русійїа, то до цієї секції відносяться [наступні] її міста: Луніса, Зала, Саклахі, Галісійїа, Сінубулі, Барамуніса, Арман, Барасаніса, Луджага, Саска, Авсійїа, Кав, Баразула, Баразлав, Канів, Уліски, Муліса.

... Так само від міста Бармуніса до міста Кав, [що стоїть] на ріці Данабріс, вниз по ріці шість днів [шляху]. Від нього до міста Баразула, [розташованого] на північ від ріки, п'ятдесят миль. ... Від вищезгаданого міста Баразула вниз по ріці до міста Баразлав один день [шляху]. Від міста Баразлав вниз по ріці до вищезгаданого [міста] Канів півтора дня [шляху]"⁹⁷.

Як відзначають коментатори Ал-Ідрісі, інформацію про відрізок шляху по Дніпру – Кав – Баразула – Баразлав – Канів – було надано Ал-Ідрісі інформатором-слов'янином. Про це свідчить слов'янська вимова назв цих міст⁹⁸. Дійсно, маршрут Київ – Бориспіль – Переяслав – Канів точно відповідає опису Ал-Ідрісі. І.Г. Коновалова, коментуючи даний фрагмент цього твору, зазначила, що оскільки шлях від Києва до міста Баразула виміряно в милях, то мова йде про сухопутний маршрут. Вказано також, що місто Баразула стоїть на північ від ріки (Дніпра), в одному дні шляху вниз по ріці у бік міста Переяславля. Названа дослідниця, аргументовано розкритикувавши гіпотезу Б.О. Рибаківа про те, що Баразула і Баразлав є різними назвами одного й того ж міста Переяславль, все ж не ризикнула ідентифікувати топонім Баразула як Борисполе чи Баришполе. Вона схиляється до ототожнення цього ойконіма з назвою міста Треполь (як видозмінене Тарібула) при впадінні р. Стугни в Дніпро⁹⁹.

Однак, розташування міста Баразула на південь від Києва й на півдорозі до Переяславля, отримання інформації про цей відрізок шляху від інформатора-слов'янина, датування цього географічного твору серединою XII ст. (часом після побудови Володимиром Мономахом кам'яної Летської божниці), а також співзвучність назв – дозволяють бачити в цій назві давньоруський ойконім “Борисполе” (“Баришполе”). Володимир Мономах, здійснюючи з 1117 р. будівництво Летської божниці, постійно проживав на території цього міста “у любимыа его церкви, юже самъ создалъ потщаніемъ многимъ” (Никон. літ.)¹⁰⁰. Очевидно, саме в цей час у Борисполі ним було створено “Повчання” – унікальну для давньоруської історичної писемності працю, виконану у формі літопису-автобіографії¹⁰¹.

1. Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – М., 1962. – Т.2. – Стб.118.

2. Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Л., 1926. – Т.1. – Вып.1. – Стб.132.

3. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.:Л., 1950. – С.170.

4. Радзивилловская летопись // ПСРЛ. – Л.: Наука, 1989. – Т.38. – С.59.
5. Никоновская летопись // ПСРЛ. – СПб., 1862. – Т.9. – С.71.
6. Лаврентьевская летопись. – Стб.133.
7. Новгородская первая летопись. – С.170.
8. Радзивилловская летопись. – С.59.
9. Никоновская летопись. – С.71.
10. Ипатьевская летопись. – Стб.131.
11. Лаврентьевская летопись. – Стб.144.
12. Радзивилловская летопись. – С.63.
13. Никоновская летопись. – С.76.
14. Ипатьевская летопись. – Стб.131–132.
15. Лаврентьевская летопись. – Стб.144.
16. Радзивилловская летопись. – С.63.
17. Никоновская летопись. – С.76.
18. Ипатьевская летопись. – Стб.156.
19. Лаврентьевская летопись. – Стб.167.
20. Новгородская первая летопись. – С.186.
21. Радзивилловская летопись. – С.71.
22. Никоновская летопись. – С.94.
23. Новгородская первая летопись. – С.17.
24. Ипатьевская летопись. – Стб.177.
25. Лаврентьевская летопись. – Стб.187.
26. Радзивилловская летопись. – С.78.
27. Никоновская летопись. – С.102.
28. Ипатьевская летопись. – Стб.285.
29. Лаврентьевская летопись. – Стб.291.
30. Радзивилловская летопись. – С.104.
31. Никоновская летопись. – С.150.
32. Лаврентьевская летопись. – Стб.294–295.
33. Никоновская летопись. – С.153.
34. Ипатьевская летопись. – Стб.344; Махновец Л.Є. Літопис Руський. – К., 1989. – С.210, прим.11.
35. Ипатьевская летопись. – Стб.378.
36. Там же. – Стб.379.
37. Радзивилловская летопись. – С.123.
38. Никоновская летопись. – С.190.
39. Ипатьевская летопись. – Стб.459.
40. Лаврентьевская летопись. – Стб.344.
41. Никоновская летопись. – С.201.
42. Арцыбашев Н.С. Повествование о России. – М., 1838. – Т.1. – С.39.
43. Максимович М.А. Сказание о празднике св. Бориса под Переяславом // Собрание сочинений. – К., 1877. – Т.2. – С.335–338.
44. Левшин А.И. Письма из Малороссии. – Харьков, 1816. – С.43.
45. Там же. – С.50.
46. Свиньин П. Извлечение из археологического путешествия по России Павла Свиньина в 1825 году // Труды и записки Общества истории и древностей российских. – М., 1826. – Ч.III. – Кн.1. – С.196–198.
47. Пассек В.В. Окрестности Переяславля // Очерки России. – М., 1840. – Кн.4. – С.121–147.
48. Археологічні нотатки Тараса Шевченка // Кирило–Мефодіївське товариство. – К., 1990. – Т.2. – С.306.

49. Там само. – С.305.
50. Богданович А.А. Сборник сведений о Полтавской губернии. – Полтава, 1877. – С.150–151.
51. Шахматов А.А. Разыскания о русских летописях. – М., 2001. – С.60–61.
52. Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение. – Полтава, 1914. – С.181.
53. Односелец. Село Студеники Переяславского уезда // ПЕВ. – 1871. – №10. – С.357.
54. Брахнов В.М. Про місцеві назви Переяслав–Хмельницького району на Київщині // Мовознавство. – 1957. – Т.14. – С.41, прим.8.
55. Ипатьевская летопись. – Стб.377–379.
56. Бузян Г.Н., Буйлук Н.М., Товкайло Н.Т. Отчет о работе Переяслав–Хмельницкой археологической экспедиции за 1988 г. // НА ИА НАНУ. – 1988/171. – С.2.
57. Указ из Полтавской Духовной Консисории Правлению Переяславского Архиерейского Дома от 3 сентября 1897 года // ДАПО. – Ф.706, оп.4, спр.413, арк.36, 36 зв.
58. Стороженко А.В. К истории местечка Борисполя Полтавской губернии // Киевская старина. – 1897. – Т.56. – №3. – С.509–518.
59. Стороженко А.В. Очерки Переяславской старины. – К., 1900. – С.18–32.
60. Там же. – С.24–27.
61. Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским /пер. с араб. Г.Муркоса/. – М., 1898. – Вып. 4. – С.189–190; Стороженко А.В. Очерки Переяславской старины. – С.24–27.
62. Стороженко А.В. Указ.соч. – С.28–32.
63. Там же. – С.196–199.
64. Грушевський М.С. Історія України–Руси. – К., 1992. – Т.2. – С.354–355; Ляскоронский В.Г. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст. – 2-е изд. – К., 1903. – С.232, прим.3; Иконников В.С. Опыт русской историографии. – К., 1908. – Т.2. – Кн.1. – С.461, прим.6; Карпов Б.Г., Пора–Леонович А.Я., Виноградов Ф.А. и др. Малороссия // Полное географическое описание нашего Отечества. – СПб., 1903. – Т.7. – С.377–378.
65. Шахматов А.А. Указ.соч. – С.66–67.
66. Макаренко Н.Е. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. // ИАК. – СПб. – 1907. – Вып.22. – С.89, прим.1.
67. Юра Р.А. Отчет о работе Переяславской древнерусской экспедиции ИА АН УССР в 1965 г. // НА ИА НАНУ. – 1965/5. – 9 с.
68. Сотникова М.П., Спаский И.Г. Тысячелетие древнейших монет России. – Л., 1983. – С.14.
69. Свиньин П. Указ.соч. – С.198.
70. Богданович А.А. Указ.соч. – С.151.
71. Грушевський М.С. Вказ.праця. – С.355.
72. Падалка Л.В. Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губернии. – Полтава, 1905. – С.210; Его же: Прошлое Полтавской территории и ее заселение. – Полтава, 1914. – С.174.
73. Макаренко Н.Е. Городища и курганы Полтавской губернии (Сборник топографических сведений). – Полтава, 1917. – С.38.
74. Рудинський М. Коротке звітання за діяльність Всеукраїнського Археологічного Комітету при УАН в галузі археологічних дослідів у р. 1925 // Коротке звітання ВУАК за археологічні досліді року 1925. – К., 1926. – С.8–9.
75. Козловська В. Розкопи на території стародавнього Боришпільського городка // Коротке звітання ВУАК за археологічні досліді року 1925. – К., 1926. – С.92–93.

76. Каргер М.К. “Летская божница” Владимира Мономаха // КСИИМК АН СССР. – 1953. – Вып.49. – С.13–20.
77. Йова Н.В., Гойда Т.М. Історія рідного краю. Бориспільщина. – К., 2002. – С.14.
78. Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. – М.: Л., 1961. – С.323; Археологічні пам’ятки Української РСР (Короткий список). – К., 1966. – С.167; Шендрик Н.І. Довідник з археології України. Київська обл. – К., 1977. – С.35–36; Кучера М.П. Давньоруські городища в західній частині Переяславщини // Археологія. – 1978. – Вип.25. – С.30; Древнерусские поселения Среднего Поднепровья /Кучера М.П., Сухобоков О.В., Беляева С.А. и др. – К., 1984. – С.130; Коринный Н.Н. Переяславская земля, X – первая половина XIII века. – К., 1992. – С.247; Куза А.В. Древнерусские городища X–XIII вв. – М., 1996. – С.175; Кучера М.П. Слов’яно–руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. – К., 1999. – С.218.
79. Стороженко А.В. Очерки Переяславской старины. – С.28–30.
80. Ляскоронский В.Г. Указ.соч. – Карта–вклейка.
81. Рыбаков Б.А. Русские земли по карте Идриси 1154 года // КСИИМК АН СССР. – 1952. – Вып.43. – С.35, прим.2.
82. Там же. – С.33–35.
83. Кучера М.П. Давньоруські городища. – С.30.
84. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі /І.М.Желєзняк, А.П.Корепанова, Л.Т.Масенко, О.С.Стрижак/ під ред. О.С.Стрижака. – К., 1985. – С.17, 85–86.
85. Коринный Н.Н. Указ.соч. – С.247.
86. Моргунов Ю.Ю. Оборонительная структура Переяславской земли // Общество, экономика, культура и искусство славян (Труды VI Международного Конгресса славянской археологии). – М., 1998. – Т.4. – С.34–35.
87. Ипатьевская летопись. – Стб.378.
88. Там же. – Стб.379.
89. Маркевич Н. Реки Полтавской губернии // Записки императорского Русского географического общества. – СПб., 1856. – Кн.11. – С.426–427; Стороженко А.В. Очерки Переяславской старины. – С.30; Брахов В.М. Вказ.праця. – С.42; Етимологічний словник. – С.85.
90. Етимологічний словник. – С.86.
91. Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських sag). – К., 1997. – Т.1. – С.101.
92. Моргунов Ю.Ю. Указ.соч. – С.34.
93. Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. – К., 2003. – Т.2. – С.179.
94. Ильинская В.А. Скифские курганы около г. Борисполя // СА. – 1966. – №3. – С.152–171.
95. Стороженко А.В. Местечко Борисполе в XVII–м веке. Акты мейского уряда 1612–1699 гг. // Киевская старина. – 1892. – Т.39. – №10. – С.IV–V.
96. Стороженко А.В. Очерки Переяславской старины. – С.26, 197.
97. Коновалова И.Г. Ал–Идриси о странах и народах Восточной Европы. – М., 2006. – С.117.
98. Бейлис В.М. Ал–Идриси (XII в.) о Восточном Причерноморье и юго–восточной окраине русских земель // Древнейшие государства на территории СССР, 1982. – М., 1984. – С.223; Коновалова И.Г. Указ.соч. – С.209, прим.69, 71, 72.
99. Коновалова И.Г. Указ.соч. – С.208–209, прим.70.
100. Никоновская летопись. – С.153.
101. Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. – К., 2005. – С.113.